

ההיגיון שבכללי העברת טומאה

א. פתיחה

ב. מרכזיות האדם: גישת ה'מנחה טהורה'

ג. מעשה העברת הטומאה

ד. ראיות והשלכות

ה. סיכום

א. פתיחה

אחד הנושאים המורכבים והסבוכים בדיני טומאה וטהרה הוא היחס שבין חפצים שונים בשאלת היכולת שלהם לקבל טומאה ולטמא אחרים. ככלל, אפשר לחלק את החפצים השונים בהקשר זה לשלוש קבוצות עיקריות, אם נתעלם לרגע מחלוקות פנימיות שקיימות בכל אחת מהן:

א. **אדם וכלים** – מקבלים טומאה רק מאב טומאה, ויכולים לטמא (אפילו כאשר הם ולד הטומאה) אוכלים ומשקים.

ב. **אוכלים** – מקבלים טומאה גם מוולד טומאה, ויכולים לטמא משקים בלבד.

ג. **משקים** – קיימת מחלוקת תנאים משולשת בנוגע ליכולתם להיטמא מדאורייתא: לדעת רבי אלעזר הם אינם מקבלים טומאה כלל; לדעת רבי מאיר הם עצמם מקבלים טומאה אפילו מוולד הטומאה, אך אינם מטמאים אחרים כלל; לדעת רבי יוסי הם מקבלים טומאה אפילו מוולד הטומאה, ומטמאים אוכלים. להלכה פסק הרמב"ם כרבי מאיר.

במאמר זה ננסה להתחקות אחר הסברה העומדת בבסיסה של חלוקה זו בין שלוש הקבוצות, ולהבין מדוע לאדם ולכלים יש כוח גדול דווקא בהעברת הטומאה לאחרים ואילו לאוכלים ולמשקים יש דווקא רגישות יתרה בקבלת הטומאה מאחרים. שאלה זו איננה רק בבחינת טעמא דקרא, ויכולות להיות לה השלכות מרחיקות לכת על הבנת אופיים של כללי העברת הטומאה, כפי שנראה להלן.

אקדים ואומר שמאמר זה מציג שתי גישות מנוגדות, גישתו של מורי ורבי הרב דניאל וולף שליט"א, וגישה חדשה שאותה המאמר מנסה לפתח. כתיבתו הראשונית של מאמר זה נעשתה מתוך תחושה שיש יתרונות מסוימים לגישה השנייה בהסבר

1 מדרבנן החמירו חומרות רבות ביחס לטומאת המשקים, עי' שבת יד ע"ב.

המקורות ופרטי הדינים. תחושה זו התערערה מעט כאשר הוגש המאמר לעיונו של הרב וולף, אשר הואיל בטובו להשיג עלי את השגותיו הרבות. עם זאת, השארתי את הדברים על כנם, ואת השגותיו של הרב וולף ותשובותיי עליהן שיקעתי בהערות השוליים,² וקודשא בריך הוא חדי בפילפולא דאורייתא.

ב. מרכזיות האדם: גישת ה'מנחה טהורה'

בספרו 'מנחה טהורה' (אלון שבות תשס"ט, עמ' 13-21) מתמודד מורי ורבי הרב דניאל וולף באריכות עם שאלת ההסבר לכללי העברת הטומאה, ומציע גישה עקרונית הנשזרת לאחר מכן בספר כולו (ההדגשה במקור):

נראה כי ההסבר לדיני העברת הטומאה מבוסס על השקפה שלפיה האדם הוא מרכז עולם הטהרות. לפיכך, דברים מקבלים טומאה על פי מידת קרבתם לאדם ומעמדם כמשמיו.

ככל שהחפץ הוא בעל קשר ישיר יותר לאדם, כך הוא מסוגל לקבל טומאה ברמה גבוהה יותר. כמו כן, חפץ כזה אינו מסוגל להכיל טומאות ברמות הנמוכות.³ מאידך גיסא, דברים הנמצאים במעגלים החיצוניים (כגון אוכל ומשקה) עלולים לקבל טומאה דווקא ברמות הנמוכות (ראשון והלאה), אבל אינם מסוגלים לקבל טומאה כאב.

יתרונה של גישה זו בכך שהיא מספקת הסבר גם לניואנסים פנימיים בין דיני טומאה של כלים מסוגים שונים: כלי מתכת, כלי שטף וכלי חרס. עם זאת, קיימת חולשה מסוימת בהסבר של גישה זו לפער בין אוכלים ומשקין.⁴

הקושי העקרוני יותר הקיים בגישה זו ובשכנותיה הוא בניגוד הקיים בין היכולת של החפץ לקבל טומאה ובין יכולתו להעביר טומאה: אם היינו מקבלים את העיקרון שלפיו הקשר של החפץ לאדם גורם לו לקבל טומאה ברמה גבוהה יותר, מסתבר היה שחפץ כזה יהיה רגיש גם לטומאות ברמה נמוכה.

2 בכדי להימנע מאידיויקים במסירת הדברים, וכן משום שחלק מהנקודות התלבנו תוך דיון משותף, לא נכתבו הדברים בשם אומרם.

3 יש מקום להקשות על קביעה זו מן העובדה שאדם וכלים שנטמאו וטבלו הופכים להיות במדרגת 'טבול יום' שרמת טומאתו מקבילה לטומאת 'שני'. ועיין מקדש דוד (טהרות לט, ג) שאכן ברמה העקרונית יכולים אדם וכלים להיות שני, אך אינם יכולים להיות שלישי או רביעי, ולכן אם נטמאו בטומאת 'שני' (מדרבנן) וטבלו הם נטהרים לגמרי.

4 ההסבר המוצע שם לפער זה הוא שאת האוכלים אפשר לרוב לאחוז באופן ישיר ואילו את המשקים אפשר להחזיק רק על ידי כלי. להלן נעמוד על חילוק זה מנקודת מבט אחרת.

ג. מעשה העברת הטומאה

הנחת המוצא העומדת בבסיס דיונו של הרב וולף בספרו היא שרמות הטומאה שיכולות לחול בחפץ מסוים תלויות בדין מהותי שקיים בחפץ עצמו ומאפשר לו להכיל רמות טומאה גבוהות או להיחשף לרמות טומאה קלושות.⁵ יש מקום לערער על הנחה זו ולהציע גישה שונה לחלוטין, לפיה אין ההגבלות על דיני הטומאה נובעות מדין בחפץ עצמו אלא מאופי המעשה של העברת הטומאה ביחס אליו. כלומר, כל חפץ יכול באופן עקרוני לקבל כל רמה של טומאה, אלא שדיני העברת הטומאה לא מאפשרים זאת בפועל.

נבהיר את הדברים תוך יישומם בנוגע לדיני העברת הטומאה בשלוש הקבוצות הנזכרות לעיל, ולשם המחשת הדברים נציג אותן שלא כסדרן:

א. אדם וכלים – האדם והכלים הם חפצים בעלי עמידה עצמאית ונבדלת, אשר אינם נפעלים או נשלטים בצורה מוחלטת על ידי שום גורם. אמנם לפעמים אדם משתמש בכלי, ולעיתים גם קורה שכלי שולט באדם (כגון חץ שנעוץ באדם או אזיקים שכובלים אותו), אך אין בכך שליטה מוחלטת על זהות החפץ, והכלי והאדם נשארים בדמותם הראשונית ולא מאבדים את חשיבותם העצמאית.

ב. משקים – למשקים אין כל עמידה עצמאית, והם מקבלים את צורתם מן הכלי המכיל אותם או מן האדם השותה אותם,⁶ ולעיתים אף מן המאכל המתבשל עימם.⁷

ג. אוכלים – האוכלים הינם מצב ביניים: לעיתים הם עומדים בצורה עצמאית ונבדלת, ולעיתים הם נשלטים בצורה מוחלטת על ידי הכלי או האדם בדיוק כמו המשקים.

אם נקבל את החלוקה שאותה הצענו בין אופיין של הקבוצות השונות, אפשר יהיה להסביר על פיה את כללי העברת הטומאה הנזכרים לעיל. לשם כך נקדים ביאור קצר על ההבדל בין טומאת אב וטומאת תולדות. אבות הטומאה מהווים מקור אקטיבי ליצירת טומאה, וממילא כל מגע בהם מהווה סיטואציה שיוצרת טומאה בחפץ הנוגע. לעומת זאת, העברת הטומאה בין התולדות איננה מתרחשת על ידי מגע טכני בעלמא המאפשר לטומאה 'לקפוץ' מחפץ לחפץ. לשיטתנו, הטומאה עוברת דווקא כאשר החפץ הטמא 'משתלט' במובן מסוים על החפץ הטהור ומחדיר אליו את הטומאה שבו.

5 כלשונו של ר' אלחנן וסרמן (קובץ הערות יט, ו): "בכלי אי אפשר להיות טומאת שני", עיי"ש.

6 "כי המים אין להם צורה גמורה", גבורת ה' למהר"ל מפראג, פרק יח.

7 נקודה זו יכולה להשליך על השאלה כיצד נגדיר 'משקה'. האם על פי מרקמו כנוזל או על פי מקורו ותפקידו, עיי' מקדש דוד, טהרות, סי' מג.

ביטוי לתפיסה זו ניתן לראות בכך שהמקור היסודי לטומאת תולדות הוא דין כלי חרס שמטמא רק מתוכו (ויקרא י"א, לג-לד), כלומר: יכולתו לטמא תלויה ב'הכלת' האוכלים בתוכו ואינו מטמא במגע בעלמא.

משום כך, אדם וכלים שאין שום חפץ מסוגל 'להשתלט' עליהם אינם שייכים כלל בפרשיית העברת הטומאה בין תולדות, ורק מפגש עם אב הטומאה יוצר בהם דין של טומאה.⁸ לעומתם, המשקים מהווים חפץ פאסיבי לחלוטין שמקבל טומאה מכל תולדה,⁹ ומאידך אינם יכולים להעביר מטומאתם לשום חפץ אחר.¹⁰ האוכלים מהווים מצב ביניים, כאשר מצד אחד יש להם את היכולת להעביר טומאה למשקים ומאידך הם נשלטים על ידי הכלים והאדם ומקבלים מהם טומאה.

ננסה להבהיר יותר את הגישה שאותה הצענו מתוך ניתוח הפסוקים בפרשת שמיני העוסקים בדיני העברת הטומאה:

אֵלֶּה הַטְּמָאִים לָכֶם בְּכֹל הַשְּׂרָץ כֹּל הַנִּגְעַע בָּהֶם בְּמַתָּם יִטְמָא עַד הָעֶרֶב: וְכֹל אֲשֶׁר יַפְלֵ עָלָיו מֵהֶם בְּמַתָּם יִטְמָא מִכֹּל כְּלֵי עֵץ אוֹ בָּגֶד אוֹ עוֹר אוֹ שֶׁק כֹּל כְּלֵי אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה מִלְּאֲכָה בָּהֶם בַּמַּיִם יִבָּא וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב וְטָהָר: וְכֹל כְּלֵי חָרָשׁ אֲשֶׁר יַפְלֵ מֵהֶם אֵל תּוֹכּוּ כֹל אֲשֶׁר בְּתוֹכּוּ יִטְמָא וְאֵתוּ תִשְׁבְּרוּ: מִכֹּל הָאֲכָל אֲשֶׁר יֵאָכֵל אֲשֶׁר יָבּוֹא עָלָיו מֵיִם יִטְמָא וְכֹל מִשְׁקָה אֲשֶׁר יִשְׁתָּה בְּכֹל כְּלֵי יִטְמָא: וְכֹל אֲשֶׁר יַפְלֵ מִנְבֵלָתָם עָלָיו יִטְמָא תְּנֹר וְכִירִים יִתֵּץ טְמָאִים הֵם וְטְמָאִים יִהְיוּ לָכֶם... (לח) וְכִי יִתֵּן מַיִם עַל זֶרַע וְנִפְל מִנְבֵלָתָם עָלָיו טְמָא הוּא לָכֶם. (ויקרא י"א, לא-לח)

סדר הטומאות המופיעות בפרשייה הוא כדלהלן:

- א. אדם (פס' לא)
- ב. כלי שטף (פס' לב)
- ג. כלי חרס (פס' לג)
1. אוכלים שהיו בכלי חרס (פס' לד)
2. משקים שהיו בכלי חרס (פס' לד)
- ד. תנור וכירים (פס' לה)

8 מורי ורבי הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א הציע לדייק כאפשרות זו מלשון הגמרא (בבא קמא ב ע"ב): "תולדות – אוכלין ומשקין מטמא, אדם וכלים לא מטמא", שמדגישה את חוסר היכולת של התולדות לטמא את האדם והכלים.

9 "עלולין לקבל טומאה", כלשון הגמרא בפסחים (יח ע"ב).

10 בשיעורי הרא"ל, טהרות, עמ' 76-77 הסביר את חוסר היכולת של המשקים להעביר טומאה באופן אחר, וטען שהמשקים נחשבים תמיד כמפורדים ולכן אין בהם את השיעור הנדרש להעברת טומאה, עיי"ש.

ה. אוכלים (פס' לח)

ניתן לראות שטומאת המשקים לא מופיעה כחלק מן הרצף הרגיל של הטומאות, אלא רק בדין טומאת כלי חרס (ואכן את דין טומאת משקים משרץ צריך היה ללמוד בקל וחומר, פסחים יח ע"א-ע"ב). לעומתם, האוכלים מופיעים פעמים: גם כחלק מרצף הטומאות הרגילות וגם כמקבלים טומאה בתוך כלי חרס. נראה שהפרשה מחלקת בין האדם והכלים שמקבלים טומאה רק מן השרץ עצמו ויכולים להעביר אותה הלאה, ובין טומאת משקים שנוצרת גם כשנמצאים בתוך כלי חרס אך אין בה יכולת העברה הלאה. באוכלים, לעומת זאת, קיימות שתי הבחינות: גם בחינה של "אכל אשר יאכל", אוכל שנשלט על ידי הכלי ומקבל ממנו טומאה, וגם בחינה של "זרע" שעומד בפני עצמו ויכול להעביר טומאה לאחרים.¹¹

ד. ראיות והשלכות

1. המקור לכך שכלי אינו יכול להיות שני לטומאה

אחד ההבדלים הבולטים בין שתי הגישות אשר הוצגו לעיל הוא בשאלה מדוע אין כלי יכול להיות שני לטומאה. לפי הגישה הראשונה קיים דין מהותי בכלי שאינו מאפשר לרמה נמוכה כזו של טומאה לחול עליו. לפי הגישה השנייה לא קיים דין כזה, אלא שאין גורם שיכול 'להשתלט' על הכלי ולהעביר אליו טומאה. אפשר לנסות ולברר חקירה זו דרך שאלת המקור לכך שאין טומאת שני בכלי.

מקור מפורש שעוסק באפשרות שכלי יקבל טומאה מוולד טומאה מובא בגמרא בפסחים:

דתניא: יכול יהו כל הכלים מטמאין מאויר כלי חרס – תלמוד לומר 'כל אשר בתוכו יטמא' וסמין ליה 'מכל האכל' – אוכל מטמא מאויר כלי חרס, ואין כל הכלים מטמאין מאויר כלי חרס. (פסחים כ ע"א-ע"ב)

מקור זה דן רק באפשרות של כלי לקבל טומאה מאויר כלי חרס, ובשלב מוקדם יותר בסוגייה (יח ע"א) נידונה האפשרות שכלי יקבל טומאה ממשקים:

וכל משקה אשר ישתה בכל כלי יטמא... ואימא לטמא את הכלים! ולא קל וחומר הוא? ומה כלי שטמא משקה – אין מטמא כלי, משקין הבאין מחמת כלי – אינו דין שלא יטמאו את הכלים?

11 עיי' רמב"ן על התורה (ויקרא י"א, לז) שהציע הסבר אחר לכפילות זו.

שני המקורות הללו דוחים רק את האפשרות שכלי יקבל טומאה מאוויר כלי חרס וממשקים, אך רש"י מתמודד גם עם אפשרויות אחרות והופך את הדינים הנקודתיים המובאים בגמרא לעיקרון כללי:

ואין אוכלין ומשקין מטמאין כלי, כדיליף לעיל מקל וחומר, ואדם נמי שאינו אב הטומאה, כגון נוגע בטומאת נבלה ובשרץ – לא מטמא כלי, דכתיב והנוגע בנבלתם יטמא ולא כתיב כבוס בגדים...

אלמא: ולד הטומאה לא מטמא כלי, חוץ מטמא מת שהוא אב הטומאה, וכן אדם לא מצינו לו טומאה בכל התורה אלא מאב הטומאה. (רש"י, פסחים כ ע"ב ד"ה תלמוד)

רש"י מבצע מהלך אינדוקטיבי (השראתי), ומסיק מכך שכלי חרס, אוכלים, משקים ואדם לא מטמאים כלי – שכל ולד הטומאה לא מטמא כלי. מתוך ריבוי הפרטים והמקורות המובאים ברש"י אפשר ללמוד על מהותו של הכלל, כפי שהעיר ה'פני יהושע' על אתר:

ממה שהאריך רש"י כאן נראה דהא דקי"ל בפשיטות דאין אדם וכלים מקבלים טומאה אלא מאב הטומאה לאו מכללא ילפינן להו, אלא בכל חד צריך קרא באפי נפשיה.

אמנם ה'פני יהושע' מסיים בסוף דבריו שלאחר שיש בידינו את כל המקורות הללו "הדרינן לכללא דכלל גמור הוא שאין אדם וכלים מקבלין טומאה אלא מאב הטומאה"¹², אך נראה בבירור שכלל זה אינו נובע מדין מהותי באדם וכלים שלא מאפשר לטומאת "שני" לחול עליהם, אלא מכך שאין שום ולד טומאה שיכול להעביר להם את טומאתו.

2. אין טומאה עושה כיוצא בה

כלל מיוחד בדיני העברת הטומאה, המובא בהקשרים שונים בסוגיה בשלהי פרק קמא בפסחים, הוא הכלל ש"אין טומאה עושה כיוצא בה":

דתניא: יכול יהא אוכל מטמא אוכל – תלמוד לומר 'וכי יתן מים על זרע ונפל מנבלתם עליו טמא הוא' – הוא – טמא, ואין עושה כיוצא בו טמא. (פסחים יד ע"א)

כלל זה תקף הן באוכלים שאינם יכולים לטמא אוכלים, והן במשקים שאינם יכולים לטמא משקים גם למ"ד שיכולים לטמא אוכלים (פסחים יח ע"ב). לפי הגישה המדרגת את החפצים לפי הרגישות שלהם לקבל טומאה, אין כל היגיון בכלל זה. הרי לא יעלה על הדעת לומר שלאוכלים יש אפשרות לקבל את רמת הטומאה הקיימת במשקין

12 השווה ללשון הרמב"ם (בהקדמה לסדר טהרות) שכתב בנוגע לכלל זה "שהוא כלל גדול שהושג אחרי הקף כל מיני הטומאות".

ולמשקים יש אפשרות לקבל את רמת הטומאה הקיימת באוכלים, ודווקא כאשר מדובר בחפצים זהים לא תוכל הטומאה לעבור.¹³

אמנם לפי הגישה השנייה שאותה הצענו, הדברים ברורים. מגע משמעותי בעל אופי של 'השתלטות' והשפעה קיים דווקא כאשר אוכל נוגע במשקה ובכך משפיע עליו ומשנה אותו. גם כאשר משקה נוגע באוכל יש מקום להבין שיש בכך 'השתלטות' והשפעה מסוימת (שהרי האוכל מתרכך בעקבות ספיגת המשקה). אך כאשר אוכל נוגע באוכל או משקה במשקה זהו מגע טכני בעלמא שחסר את ממד ההשפעה וה'השתלטות' שמאפשר את העברת הטומאה.¹⁴

בדברי המהר"ם חלאווה (שם יד ע"א ד"ה והא) בביאורו לטעם הכלל ש"אין טומאה עושה כיוצא בה" אפשר למצוא חיזוק לגישה שאותה הצענו לעיל בהסבר הכלל ש"אין כלי נטמא מוולד טומאה":

וטעמא דמלתא דכיון דאיכא תרי קראי חד מרבה וחד ממעט, 'הוא' ממעט ו'יטמא' מרבה, ומצינו דאין כלי מטמא כלי - אף אנו נאמר דמיעט לאין אוכל מטמא אוכל.

המהר"ם חלאווה משווה בין הדין ש"אין אוכל מטמא אוכל" ובין הדין ש"אין כלי מטמא כלי", ומסביר שהראשון נלמד מן השני. מדבריו ברור שהעובדה שכלי אינו נעשה שני לטומאה אינה נובעת ממניעה עקרונית שקיימת בכלי, אלא מכך שכלים אחרים לא יכולים להעביר אליו את טומאתם, שהרי אין טומאה עושה כיוצא בה.¹⁵

3. אב טומאה במגע מת

ההשלכות אשר הובאו עד כה בין הגישות השונות היו במישור התאורטי בלבד, ללא כל נפקא מינה מעשית. זאת משום ששתי הגישות מבוססות על אותם נתונים הלכתיים ומנסות לבאר אותם, כל אחת לפי דרכה. אם נרצה למצוא נפקא מינה הלכתית בין הגישות, יש להעביר את הדיון לתחום של טומאת מת שבו הכללים משתנים מעט.

13 דוגמא קיצונית הממחישה נקודה זו היא מקרה של אוכלים שמטמאים משקים שחוזרים ומטמאים אוכלים, עי' רש"י פסחים יט ע"א ד"ה לא.

14 ניתן לחזק יותר גישה זו לאור שיטת ה'מקדש דוד' (טהרות לט) בדעת הרמב"ם, שמן התורה אין אוכל ומשקה יכולים לטמא האחד את השני כלל, וגם משקים יכולים לקבל טומאה רק מאדם או מכלי.

15 אמנם נראה שדברי המהר"ם חלאווה מוקשים מדברי הגמרא בפסחים (יח ע"א) המובאים לעיל, שם למדו בקל וחומר מכך שכלי לא מטמא כלי שמשקים לא יטמאו כלי, ולפי המהר"ם חלאווה אין מקום לקל וחומר זה, שהרי כלי לא מטמא כלי רק מפני שאין טומאה עושה כיוצא בה וסברה זו לא שייכת במשקים.

בדיני הטומאה האחרים נחשב המקור של הטומאה (השרץ, הנבלה, המצורע או הזבה) לאב הטומאה, ומגעו בחפץ אחר הופך אותו לתולדה. בניגוד לכך, בטומאת מת הופך המגע במת את החפץ הנוגע לאב הטומאה, מה שהביא לכך שבמקורות מסוימים נקרא המת עצמו בשם "אבי אבות הטומאה"¹⁶. שאלה שיכולה לנגוע לחקירתנו היא: האם אוכלים שנגעו במת ייחשבו לאב הטומאה?

אחד מיסודות גישתו של הרב וולף בנוי על כך שהאוכלים אינם נעשים אב הטומאה, מה שמשקף את מעמדם בתחית ההיררכיה של מערכת קבלת הטומאה. זאת בניגוד לגישה השנייה שלפיה אין הכרח בהגבלה כזו, אף שאין היא סותרת אותה (שהרי גישה זו מבארת את דיני העברת הטומאה בין תולדות ואין בה התייחסות לדיני אבות הטומאה).

בשאלה זו נחלקו הראשונים בפסחים (ז' ע"א), ושלוש דעות בדבר:

א. אוכלים שנגעו במת נעשים אב הטומאה לכל דבר, ואפילו לטמא כלי. כך עולה מפשט דברי רש"י (שם ד"ה רבינא),¹⁷ כך כתב רבנו גרשום (כריתות יד ע"ב ד"ה אבל) וכן מובא בתוס' הרי"ד (שם ד"ה רבינא) בשם רבנו שלמה בן היתום.¹⁸

ב. אוכלים שנגעו במת נעשים אב טומאה לטמא אוכלים ומשקים, אך לא לטמא כלים (רבנו תם בתוס' שם ד"ה רביעי).

ג. "האוכלים לא יהיו אב הטומאה לעולם" (רמב"ם הל' שאר אבות הטומאה פ"י ה"ט; מסקנת תוס' הרי"ד שם).¹⁹

בפשטות, דעת רבנו גרשום נובעת מתפיסה שלפיה אין כל מניעה עקרונית שאוכל יקבל רמת טומאה גבוהה, וממילא אם נגע במת הוא הופך לאב טומאה גמור שיכול אף לטמא אדם וכלים במגעו (שהרי במגע אב טומאה אין צורך ב'השתלטות', כפי

16 רש"י שבת טו ע"א ועוד.

17 אמנם ברש"י בחולין (קכ"א ע"א) מפורש שאוכלים אינם נעשים אב לטמא אדם וכלים, וממילא צריך יהיה לומר ששיטת רש"י היא כשיטת ר"ת דלקמן.

18 מן ההקשר בסוגיה בכריתות ומן הדיון בתוס' הרי"ד נראה בבירור שלדעת רבנו גרשום ורבנו שלמה יוכל האוכל לטמא אדם וכלים במגעו, וכן כתב הגר"י פערלא (ספר המצות לרס"ג ל"ת ע"ע ד"ה והנה בפ"ג, ועיין בהמשך דבריו שם שנסתפק בזה). אמנם עמדה זו נסתרת מן הסוגיה בנדה (ז ע"ב) שבה עולה שאוכלים ומשקים אינם יכולים לטמא כלי מלבד במשקי הזב והזבה. גם בגמרא בחולין (קכ"ט ע"א) מבואר שאוכל לא יכול להגיע למצב של "טומאה חמורה".

19 תוס' הרי"ד הוכיח את שיטתו מדברי הספרא (דבורא דחובה ה, יב): "יצאו אלו שאינן אבות הטומאה". ב'טורי אבן' על מסכת חגיגה (כג ע"א ד"ה מת) הוכיח כשיטה זו מן הגמרא בסוטה כ"ט ע"ב. אמנם הגר"י פערלא (ספר המצוות לרס"ג, ל"ת ע"ע, ד"ה וראיתי לרבינו) דחה את ראייתו והביא ראיות אחרות במקומה.

שהתבאר לעיל). מאידך, עמדת הרמב"ם נובעת מתפיסה עקרונית שלא שייכת רמת טומאה של אב באוכלים בשום פנים,²⁰ וממילא אין הם יכולים להיעשות אב הטומאה גם כשנוגעים במת.²¹ את שיטת רבנו תם אפשר למשוך לכיוונים שונים, אך באופן פשוט גם מדבריו נראה שאוכלים יכולים לקבל רמת טומאה של "אב", אלא שהמגע שלהם בכלי הוא מעשה כה חסר משמעות עד כדי כך שאפילו כשהם אב אין הם מטמאים את הכלי.²²

נקודה אחרת שיכולה להתברר מתוך דיני טומאת מת היא אופי הכלל ש"אין כלי מקבל טומאה מוולד טומאה". בדיני טומאת מת קיים דין מיוחד של "חרב כחלל". דין זה נלמד בגמרא בנזיר (נג ע"ב) מן הפסוק במדבר ("ט, טז):

דתניא: "וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת" ... חרב - הרי זה כחלל

החידוש הגדול בדין זה הוא שכאשר חרב נוגעת במת היא נעשית כחלל עצמו, היינו אבי אבות הטומאה, והאדם הנוגע בה הופך לאב טומאה בעצמו. גם כאשר החרב נוגעת באדם טמא מת שנחשב לאב הטומאה, היא הופכת בעצמה לאב הטומאה כמותו. הראשונים (חולין ב ע"ב) נחלקו בדין אדם שהוא ראשון לטומאת מת (כגון שנגע באדם טמא מת) שנגע בכלי שנחשב כ'חרב'.²³

א. לדעת רבנו חננאל הכלי יהיה ראשון מדין "חרב כחלל".

20 מקור נוסף לתפיסה זו ניתן למצוא בכלל המופיע בתוספות (פסחים יז ע"א ד"ה רביעי); בבא קמא כה ע"ב ד"ה וקמייטי): "כל דבר שאין לו טהרה במקוה אינו נעשה אב הטומאה". מדברי התוספות משמע שמדובר בכלל מהותי והם תולים אותו בדברי הגמרא (עירובין קד ע"ב). אמנם עיון בדברי הגמרא שם מלמד שפרשנות התוספות אינה הכרחית ובוודאי שאי אפשר ללמוד משם עיקרון כללי ומהותי, עי' בשיטה מקובצת (בבא קמא כה ע"ב) בשם המהרי"ט שעמד על כך.

21 אפשר להבין את דעת הרמב"ם באופן אחר ולומר שאין מניעה עקרונית שאוכלים יהיו אב הטומאה, ומדובר בדין נקודתי הנוגע לטומאת מת. לדעת הרמב"ם (הל' טומאת מת פ"ה ה"ג) גם כלים שנגעו במת אינם הופכים להיות אב הטומאה, אלא הופכים להיות אבי אבות הטומאה מדין "חרב כחלל". ממילא יש מקום להבין שלדעת הרמב"ם אין עיקרון שלפיו מגע במת יוצר טומאת אב, אלא רק דין פרטי באדם שהופך לטמא מת ודין פרטי בכלים שהופכים להיות "כחלל", וממילא אוכלים (וכלי חרס) שנגעו במת הופכים להיות ראשון משום שבהם לא נאמרו דינים מיוחדים אלו. ניתן להבין ראיות רבות לכאן ולכאן בשאלת נכונותה של גישה זו ברמב"ם, ואין כאן מקום להאריך בזה.

22 אפשר להבין גם באופן אחר, שלדעת ר"ת אין האוכל יכול להיות אב טומאה גמור, ולמרות זאת הקרבה למת גורמת לכך שהטומאה 'תשרוד' עוד שלב אחד יותר מטומאה רגילה.

23 לדעת הרמב"ם (שם) הכוונה לכל כלי מלבד כלי חרס, לדעת הראב"ד (בהשגתו שם) הכוונה דווקא לחרב ממש, ולדעת התוספות (נזיר נג ע"ב; ב"ק ב ע"ב) הכוונה לכל כלי מתכת.

ב. לדעת הרמב"ן והרשב"א הכלי לא ייטמא כלל, משום שלדעתם אין כאן דין "חרב כחלל" וממילא אין ראשון לטומאה מטמא כלים.

אפשר להבין שמחלוקתם היא בהבנת דין "חרב כחלל",²⁴ אך אפשר גם להבין שנחלקו בחקירתנו ביחס לדיני טומאת כלי, וכך מבאר זאת ר' אלחנן וסרמן ב'קובץ שיעורים' (פסחים אות סז): לדעת רבנו חננאל, באופן רגיל אין כלי מקבל טומאה מוולד טומאה רק משום ש"בכלי ליכא טומאת שני", וממילא בדין "חרב כחלל" אין מניעה שיקבל טומאה מוולד ויהפוך לראשון. אמנם לדעת הרמב"ן והרשב"א עצם מעשה קבלת הטומאה מוולד אינו שייך בכלי, ואין זה תלוי ברמת הטומאה שאמורה להגיע אליו.

אפשר לחזק את עמדת הרמב"ן והרשב"א מתוך דברי הרמב"ם בפירוש המשניות (זבים פ"ה מ"י) על אודות הכלל שלפיו כל המטמא אדם וכלים חייב להיות אב הטומאה. הרמב"ם מתמודד עם ההלכה הקובעת שהעוסקים בשריפת פרים ושעירים הנשרפים מטמאים בגדים למרות שהם רק "ראשון לטומאה", ומשום כך מסייג את הכלל הנזכר לעיל:

שהוא באר ואמר 'כל המטמא בגדים בשעת מגעו מטמא שנים ופוסל אחד', ולא אמר 'כל המטמא בגדים' סתם, ואלו לא במגע הם מטמאים בגדים אלא בהתעסקם בפעולה מסוימת.

כלומר, אין כלל גורף שמונע מכלים לקבל טומאה מוולד, אלא שמגע ולד אינו מטמא את הכלים. ממילא, כאשר הטומאה מגיעה אל הכלים שלא על ידי מגע היא יכולה לבוא גם מוולד.²⁵

4. כללי העברת טומאה בקודש

מקום נוסף שבו יש לבחון את השלכותיהן של הגישות השונות הוא דין טומאת קדשים. בטומאת קדשים הוסיפה התורה דין מיוחד על דיני הטומאה הרגילים:

וְהַבְּשָׂר אֲשֶׁר יִגַע בְּכֹל טָמֵא לֹא יֵאָכֵל. (ויקרא ז', יט)

הגמרא (פסחים יח ע"ב, סוטה כט ע"ב) הבינה שפסוק זה מלמד על רמה חדשה של טומאה בקדשים, "שלישי בקדש מן התורה". כלומר, בדיני טומאה הרגילים למדנו ששני לטומאה נקרא 'טמא', וכאן חידשה התורה שבשר קדשים שנוגע בדבר 'טמא' (ובכלל זה שני לטומאה) נפסל מאכילה. באופן פשוט ניתן להבין שפסול שלישי

24 עי' מנחה טהורה עמ' 112-113.

25 אמנם יש להעיר שיתכן שטומאת הבגדים במקרה זה מגיעה ישירות מן האב, כפי שניתן להסיק מכך שהם הופכים להיות ראשון לטומאה, ועל כל פנים מלשון הרמב"ם נראה שמוקד הבעיה בטומאת בגדים על ידי ולד הוא דווקא בטומאת מגע וכנ"ל.

בקודש לא נובע מכך שהטומאה 'עברה' אליו במובן המקובל, אלא מעצם המגע עם דבר טמא. ממילא, יש מקום לדון האם מלבד עצם דין שלישי (ורביעי) בקודש ישתנו גם כללי העברת הטומאה, והדבר תלוי בחקירתנו: לפי הגישה הראשונה מסתבר שלא יהיו שינויים מהותיים, שהרי העקרונות המונעים מחפצים מסוימים לקבל טומאה עומדים בעינם.²⁶ אמנם לפי הגישה השנייה ייתכנו שינויים מהותיים, שהרי הכללים שנאמרו ביחס לטומאה רגילה נובעים מן הצורך ב'השתלטות' של חפץ אחד על משנהו לשם העברת הטומאה, ואילו בקדשים עצם המגע יוצר את הפסול.²⁷

דיוני הראשונים בעניין זה סובבים סביב שאלה טכנית לכאורה: בגמרא מבואר שיש דין שלישי ואף רביעי בקודש, אך כיצד ניתן (על פי כללי העברת הטומאה) למצוא מצב שבו יהיה רביעי בקודש?

דברי רש"י בשאלה זו ברורים ומפורשים, ולשיטתו יש לחלק בין שני כללים בדיוני העברת הטומאה:

ומבעיא לן לר' מאיר ור' אלעזר, דאמרו בהדיא דמשקין אין מטמאין דבר אחר מן התורה, ולר' יוסי נמי, דאוקימנא דליה לא סבירא ליה - היכי משכחת קודש בא לידי רביעי... ונראה לי דעל כרחיך לא משכחת לה אלא מדרבנן...

ואוכל שלישי לר' יוסי בקודש דקאמר לעיל ולמדנו שלישי בקודש מן התורה מהיכן קיבלה, הואיל ואין משקה מטמא אוכל - על כרחיך מאוכל קיבלה, וסבירא ליה טומאה עושה כיוצא בה בקדשים (רש"י, פסחים יט ע"א ד"ה לא)

רש"י מתחיל את דיונו בשיטת רבי מאיר ור' יוסי הסבורים שמשקים לא מטמאים אוכלים מן התורה, והוא נאלץ לומר שלפי שיטה זו כל דין רביעי בקודש הוא מדרבנן בלבד. ברור מדברי רש"י שהכלל הקובע שמשקים אינם מטמאים אוכלים תקף גם בקודשים, אך בהמשך דבריו ניתן לראות יחס אחר לכלל ש"אין טומאה עושה כיוצא בה". כאשר רש"י מחפש אפשרות ליצירת שלישי בקודש לרבי יוסי, הוא טוען שניתן ליצור שלישי על ידי מגע אוכל באוכל, ומחדש שהכלל ש"אין טומאה עושה כיוצא בה" אינו תקף בקודשים. אפשר להבין בשיטת רש"י שהוא מחלק בין הכלל ש"אין טומאה עושה כיוצא בה" שעניינו במעשה ההעברה של הטומאה ובין הכלל ש"אין משקים

26 אין זו קביעה הכרחית, שהרי ייתכן שבאוכלים של קודש יש רגישות גם לטומאה הקלה שקיימת במשקים וכדומה, אלא שמסברה לא נאמר חידושים כגון אלו בלי מקור. זאת בניגוד לגישה השנייה שלפיה מסתבר יהיה להסיק מסברה בלבד על שינויים מסוימים בכלל העברת הטומאה כפי שיבואר להלן.

27 גם לפי הגישה הראשונה יש מקום לומר שבקדשים עצם המגע בדבר טמא פוסל גם אם רמת טומאתו הנמוכה לא מאפשרת העברה של הטומאה לחפץ הנפסל.

מטמאים אוכלים" שנובע מעצם הרמה הנמוכה של הטומאה שקיימת במשקים שאינה יכולה לעבור לאוכלים.²⁸

מאידך, בדברי הצ"ח אפשר למצוא גישה הפוכה לחלוטין:

אפילו אי אמרינן מקרא מלא ואפילו בקדשים אוכל אינו מטמא אוכל, מכל מקום משקים שפיר מטמאים אוכל בקדשים, אף דבחולין ותרומה משקין לטמא אחרים דרבנן, מ"מ בקדשים שאני דכתיב והבשר אשר יגע וגו', ומשקה איקרי טמא. אבל אוכל טמא אינו מטמא אוכל אף דאקרי טמא, שאני התם דמיעט הקרא בהדיא טמא הוא, ומקרא מלא דבר (צל"ח, פסחים טו ע"ב אות סח).

הצל"ח מבאר שחוסר היכולת של המשקים לטמא אוכלים בחולין אינו נובע מרמת הטומאה הירודה שלהם, שהרי גם משקה "איקרי טמא". חוסר היכולת שלהם לטמא אוכלים נובע מחולשת מעשה ההעברה שלהם, וממילא בקודשים שבהם עצם המגע מטמא יכולים המשקים לטמא אוכלים.²⁹

ה. סיכום

במאמר זה סקרנו שתי גישות עקרוניות להבנת הסברה העומדת מאחורי כללי העברת הטומאה:

א. גישת ה'מנחה טהורה' שלפיה קיימים דינים מהותיים בכל חפץ המאפשרים לו לקבל טומאות ברמות שונות ותלויים בקרבתו של החפץ לאדם.

ב. גישה חדשה שלפיה קיימים כללים המאפיינים את מעשה העברת הטומאה ותלויים במערכת היחסים הפנימית שבין החפצים השונים.

בהמשך המאמר ניסינו להביא ראיות לכאן ולכאן, ואף הצענו השלכות אפשריות לחקירה זו בדיני טומאת מת וטומאת קדשים. כמו כן הצענו לחלק בין כללים שונים, כגון בין הכלל ש"אוכלים אינם נעשים אב" (שתלוי בחפצא) ובין הכלל ש"כלי אינו נעשה שני" (שתלוי במעשה), או בין הדין ש"אין טומאה עושה כיוצא בה" (שתלוי במעשה) ובין הדין ש"אין משקים מטמאים אוכלין" (שתלוי בחפצא).

28 מדברי התוס' שם (ד"ה לא) נראה ששני הכללים תקפים גם בקדשים כבחולין, עיי"ש, ועי' בחזון איש או"ח קכד, פסחים יט ע"א.

29 יש לדון מדוע סבור הצ"ח שדווקא הכלל שאין טומאה עושה כיוצא בה תקף גם בקדשים, וייתכן שלדעתו מגע כזה הינו שטחי וחסר משמעות גם בעולם של קדשים. עוד יש להעיר שהצל"ח (שם יט ע"א אות קלב-קלג) דן באפשרות מרחיקת לכת אף יותר, שמשקים יטמאו אפילו כלים של קודש, עיי"ש.

לסיום נעיר, שיש מקום לראות חקירה זו כמשקפת שאלה מהותית יותר ביחס לדיני טומאה. את כלל דיני הטומאה אפשר להבין בשתי דרכים:³⁰

א. הלכות ומצוות שהוטלו על האדם ומחייבות אותו להתייחס לחפצים מסוימים כאל טמאים.

ב. מציאות מטאפיזית של טומאה ממשית שקיימת בעולם ומתלבשת בחפצים שונים.

נראה שהנוקטים באפשרות הראשונה, הרואה בדיני הטומאה הלכות שהוטלו על האדם, ייטו לפרש גם את פרטי דיני הטומאה כנובעים ממעמדם של החפצים בעולמו של האדם. לעומת זאת, ההולכים בדרך השנייה יבכרו להסביר את כללי העברת הטומאה כנובעים מיחסים פנימיים בין החפצים השונים ללא קשר למקומו של האדם בתמונה.

30 עי' 'מנחה טהורה' עמ' 270-274. אפשר לראות שאלה זו כשאלה כללית ביחס לדיני התורה, עי' במאמרו של יוחנן סילמן, היקבעויות הלכתיות בין נומינליזם וריאליזם – עיונים בפילוסופיה של ההלכה, דיני ישראל יב (תשד"ס-תשמ"ה), עמ' רמט-רסו.